

In: Neerlandici aan het woord. Handelingen van de
bijeenkomst van universitaire docenten Nederlands
in het Duitse taalgebied. J. Stegeman (red.),
(2007), 25-57.

ANN MARYNISSEN
UNIVERSITÄT KÖLN

Familienamentypes in het Nederlandse en het Duitse taalgebied

1. Inleiding: eigennamen zijn streekgebonden

In het deel 'Noord-Nederland' van de topografische atlas van Nederland staan een groot aantal gemeentenamen die mij, als Vlaming, helemaal niet vertrouwd in de oren klinken: bv. *Harkema, Doezum, Kollumerzwaag, Garrelsweer, Appingedam, Scharmer, Harkstede, Loppersum, Wolvega, Woltersum, Rotsterhaule, Nieuw-Beerta* enz. Een Nederlander die Vlaanderen doorkruist, heeft waarschijnlijk dezelfde ervaring als hij voorbij plaatsnaamborden rijdt met bv. de gemeentenamen *Kuttekoven, Kruishoutem, Erwetegem, Godveerdgem, Bachte-Maria-Leerne, Sinaai, Dikkebus, Winkelom-Heide, Kwaremont, Lieferinge* enz.

Ik heb bewust vrij extreme voorbeelden van plaatsnamen gekozen die ofwel Vlamingen ofwel Nederlanders niet vertrouwd zijn, om duidelijk te maken dat vele plaatsnamen een regionaal karakter hebben. Deze vaststelling geldt ook voor de andere groepen eigennamen: vele familienamen, voornamen, bijnamen en waternamen zijn streekgebonden.

Ook de verspreiding van familienamen is sterk regionaal bepaald: familienamen als bv. *Florizoone, Vandenbussche, De Wulf, Bekaert, Claerhout* en *Vandecasteele* zijn hoofdzakelijk in het westen van Vlaanderen verspreid, waar ze ook zijn ontstaan. Familienamen als *Den Uyl, Baars, Tromp, Roest, Koot, Borst, Konijn, Pols, Plomp* en dergelijke horen thuis in het westen van Nederland, in Holland, waar ook hun oorsprong ligt.

De intuïties die men heeft over het regionale karakter van de Nederlandse familienamen (=FN) kunnen wetenschappelijk gefundeerd worden door de geografische verspreiding ervan te karteren en te onderzoeken welke regionaal gebonden types FN er zijn. Dit is het onderzoeksobject van de familienamen-geografie, een tak van de naamkunde. Zelf onderzoek ik al verschillende jaren de geografie van de Nederlandse en Vlaamse familienamen. Meer bepaald tracht ik regionale naampatronen aan het licht te brengen: ik onderzoek de structurele samenhang tussen types FN in het Nederlandse taalgebied, daarbij vertrekkende van linguïstische vraagstellingen.

2. Familienamengeografie: techniek, materiaal en karteringsmethode

2.1. Techniek en materiaal

Met behulp van een computerprogramma waarover ik beschik, kan de geografische verspreiding van iedere Belgische en Nederlandse familienaam in een handomdraai op het scherm worden opgeroepen.

Voor België maak ik gebruik van een computerbestand met de familienaam en de woonplaats (fusiegemeente) van alle inwoners van België en het aantal naamdragers per fusiegemeente. Deze gegevens zijn afkomstig van het Nationaal Instituut voor de Statistiek en zijn gebaseerd op het Rijksregister. Ik beschik over een bestand van 31-12-1987 en een recenter bestand van 1997. Iedereen die op dat ogenblik in het Belgisch bevolkingsregister ingeschreven was, is erin opgenomen. Vrouwen staan vermeld onder hun meisjesnaam, ook de namen van kinderen zijn opgenomen. Aan het bestand van 1987 is een benedengrens van minimaal vijf naamdragers per gemeente - hetgeen geen belemmering is voor het linguïstisch-naamgeografisch onderzoek -, het recentere bestand heeft die benedengrens niet, waardoor genealogen en andere belangstellenden hun naamgenoten tot de allerlaatste persoon kunnen opsporen.

De persoonsgegevens van de Nederlanders zijn niet opgeslagen in een centraal rijksregister, daarom gebruik ik voor Nederland een andere bron: een bestand dat de familienamen van alle Nederlandse telefoonabonnees anno 1993 bevat, met een vermelding van hun woonplaats en het aantal naamdragers dat in die gemeente woont. Ook hier is er een benedengrens wat de frequentie betreft: er moeten minimum twee telefoonabonnees met dezelfde naam in een gemeente wonen opdat die op de kaart zou verschijnen.

Het grafisch programma koppelt de gegevens uit deze bestanden aan de coördinaten van de Nederlandse en Belgische gemeenten. Met enkele computercommando's kan een kaart worden gemaakt waarop staat in welke streek een bepaalde FN frequent is.

2.2. Karteringsmethoden

Er zijn twee versies van het karteringsprogramma, die elk voor specifieke doeleinden gebruikt worden. Bij het grote publiek is er vooral vraag naar naamkaarten waarop de verspreiding van één familienaam wordt afgebeeld (2.2.1). Voor mijn naamgeografisch onderzoek worden FN gegroepeerd op basis van formele kenmerken en worden variabelenkaarten gemaakt waarop verschillende types FN door middel van symbolen worden weergegeven (2.2.2).

2.2.1. De verspreiding van één naam: vlakkenkaarten met kleuren of symbolen
De populairste voorstellingswijze is die waarbij de verspreiding van één FN wordt gekarteerd: bv. de verspreiding van de FN Konijn in Nederland. Ieder van ons heeft een familienaam. Men voelt zich individueel aangesproken door een visuele voorstelling van de verspreiding van zijn eigen naam. (kaart 1: FN Konijn in Nederland)

Bij deze methode maakt het programma telkens opnieuw, bij iedere selectie van een FN, een aangepaste schaalverdeling in vijf graden, die elk een overeenstemmende kleur krijgen in de legende. De kaart met de FN *Konijn* moet dus als volgt gelezen worden: in de geel ingekleurde gemeenten wonen twee Nederlandse telefoonabonnees die *Konijn* heten, in de paars gekleurde gemeenten gaat het om 23 tot 49 telefoonabonnees met die naam. De overige gemeenten die op de kaart zijn ingekleurd, bevinden zich tussen die twee polen, met resp. 11 tot 22, 6 tot 10 en 3 tot 5 naamdragers. Bij een zwart-wit afdruk worden deze kleuren verschillende grijswaarden.

Een goed voorbeeld voor België is de kaart met de verspreiding van mijn eigen naam, die verraadt uit welke regio ik afkomstig ben: uit het noorden van de provincie Antwerpen, dichtbij de Nederlandse grens. (kaart 2: FN Marynissen in België)

Het familienamenprogramma staat sinds enkele jaren op het internet: op de websites www.familienaam.nl (voor Nederland) en www.familienaam.be (voor België) kan eenieder naar hartenlust de verspreiding van de Nederlandse en Belgische familienamen karteren.

De meeste FN worden door enkele honderden mensen gedragen en komen geconcentreerd voor in een aaneengesloten gebied in een bepaalde streek, waar de bakermat van de naam ligt. De kaarten met de verspreiding van de FN *Marynissen* en *Konijn* zijn hiervan goede voorbeelden.

Heel frequente namen zoals *Van den Berg*, *Janssen*, *Peeters*, *De Smet*, *De Vos* enz., die op verschillende plaatsen tegelijk konden ontstaan, hebben een ruimere verspreiding. Maar op een doorsneekaart met de verspreiding van één FN is doorgaans een kerngebied te onderscheiden waar de naam courant is, dat dan uitdijt naar de bredere omgeving, waar de frequentie van de naam afneemt. Meestal bevestigt de kaart wat men al weet: dat zijn familie in deze of gene streek woont.

Uit de verspreiding van hun familienamen blijkt dat Vlamingen honkvast zijn. Maar een minderheid van de Vlamingen trekt weg uit zijn geboortestreek. Deze verhuizers worden in hun nieuwe woonplaats doorgaans niet meteen heel talrijk, zodat de meeste naamkaarten een homogeen verspreidingsbeeld blijven te zien geven.

Nederlanders zijn wat vaker verhuisd, maar niet naar alle windstreken. Het is duidelijk dat het sociaaleconomische zwaartepunt van Nederland, de Randstad Holland, Nederlanders uit alle hoeken van het land heeft aangetrokken. In de Randstad komen bv. in aanzienlijke aantallen Friese namen voor op *-stra* (bv. *Zijlstra*, *Terpstra*, *Boonstra*), Groningse namen op *-sema* (zoals *Hoeksema*, *Wiersema*), Drentse namen op *-ing* (bv. *Oosting*, *Hoving*), Overijsselse namen met het voorzetsel *te* (bv. *Ter Haar*, *Ten Hove*) en Zeeuwse patroniemen op *-se* (bv. *Janse*, *Pieterse*, *Cornelisse*). (kaart 3: FN Zijlstra in Nederland)

Maar uit het toonaangevende noordwesten van Nederland zijn veel minder Nederlanders weggetrokken. Relatief weinig Hollanders zijn in de zuidelijke en noordelijke provincies gaan wonen. Dat blijkt uit de verspreiding van autochtoon Zuid-Hollandse familienamen zoals *Den Uijl* en *Den Besten*, die tot op vandaag voornamelijk in Zuid-Holland verspreid zijn.

2.2.2. De verspreiding van types familienamen: variabelenkaarten met symbolen
Uit de verspreiding van individuele familienamen kunnen vaststellingen omtrent de herkomst van personen en omtrent migratiebewegingen worden gedaan, maar de structuur van de namen zelf komt hierbij niet aan bod.

De Nederlandse FN zijn geen willekeurige bouwsels die zich op toevallige wijze hebben verspreid over het taalgebied, maar ze zijn gevormd volgens regionaal variërende mechanismen. Om de verspreiding van types FN te onderzoeken, maak ik variabelenkaarten waarop contrasterende types FN door middel van symbolen worden voorgesteld. De geselecteerde FN worden eerst gegroepeerd op basis van formele kenmerken. Iedere variabele krijgt vervolgens een symbool waarvan de betekenis in de legende wordt beschreven. Het karterprogramma projecteert dan de contrasterende variabelen, die zelf voor een reeks FN staan, op de kaart.

Bij deze methode, die in de variabelenlinguïstiek gebruikelijk is, komt het er dus op aan tegenstellingen in het familienamenbestand te zoeken en de contrasterende types mét hun frequentie op de kaart voor te stellen. Met dit type kaarten wordt het linguïstisch georiënteerde familienaamgeografisch onderzoek doorgevoerd.

3. Contrasten in de Nederlandse familienamen

3.1. Tegenstellingen in de spelling

De verspreiding van de naam *Marynissen* in België (zie kaart 2), nl. in het noorden van de Belgische provincie Antwerpen, nodigt uit om een blik over

de grens te werpen. Ook in Nederland is de naam *Marijnissen* bekend (bv. de politicus *Jan Marijnissen*).

Omdat België en Nederland een verschillend projectiesysteem hebben gevolgd om hun grondgebied in kaart te brengen, sluiten de Belgische en de Nederlandse kaarten met de indeling in gemeenten niet op elkaar aan. Maar de verspreiding van beide namen in België en Nederland kan wel worden weergegeven op de zgn. Kloeke-kaart, d.i. een kaart van het hele Nederlandse taalgebied waarop de gemeenten met punten zijn voorgesteld en die algemeen in het dialectologisch onderzoek gebruikt wordt. Op deze kaart kunnen weliswaar geen gemeenten worden ingekleurd, maar kunnen wel symbolen worden geplaatst in de gemeenten waar de naam voorkomt, i.c. een groen verticaal streepje voor de vorm *Marijnissen* en een rood horizontaal streepje voor de vorm *Marynissen*. De frequentie is mee verrekend: hoe langer de streepjes zijn, hoe frequenter de naam is. (kaart 4: FN Marynissen/Marijnissen)

Het verspreidingsgebied van de Nederlandse *Marijnissens* sluit aan bij de verspreiding van hun Belgische naamgenoten: de *Marijnissens* wonen in het aan de Antwerpse Kempen aangrenzende deel van Noord-Brabant. De familienaam *Marynissen* is een grensoverschrijdende naam, die in het historische hertogdom Brabant oorspronkelijk is.

De namen *Marynissen* in België en *Marijnissen* in Nederland zijn niet helemaal identiek: de spelling van de lange klinker ervan verschilt: in België *y*, in Nederland *ij*. Het gekozen voorbeeld illustreert een systematische tegenstelling tussen de spelling van de Belgische resp. de Nederlandse FN: de spelling van de Belgische FN oogt archaischer dan de schrijfwijze van de Nederlandse namen. De familienaam *Claes* bv. zal in Nederland in de regel als *Klaas* gespeld zijn, in België als *Claes*. De familienaam *Cuypers* wordt in België met *-c* en *-uy-* gespeld, in Nederland met *-k-* en *-ui-*, conform de spelling van het substantief *kuiper* in de standaardtaal nu. Andere voorbeelden van namenparen waarvan de eerste variant typisch Belgisch is, de tweede variant Nederlands, zijn: *Van Dijck/Van Dijk*, *De Graef/De Graaf*, *Vandenbergh/Van den Berg*, *De Craecker/De Kraker*, *Verheyen/Verheijen*, *Somers/Zomers* enz.

De historische schrijfwijze van de Belgische FN enerzijds en de meer gestandaardiseerde spelling van de Nederlandse FN anderzijds is het gevolg van administratieve maatregelen die met een tijdsverschil van ruim 15 jaar zijn genomen.

Onze FN zijn ca. 200 jaar geleden wettelijk vastgelegd, waarna er aan hun schrijfwijze niets meer kon veranderen. De spelling van de Belgische FN is vastgelegd door de Fransen in 1795, op een ogenblik dat de zuidelijke schrijftaal nog heel wat regionalismen bevatte, die in de spelling van de FN bewaard

zijn. In Nederland, dat later onder Frans bewind is gekomen dan België, kwam de verplichting om een vaste FN te laten registreren pas in 1811. In Nederland was intussen in 1804 de spelling Siegenbeek ingevoerd, waarmee de spelling van het Nederlands voor het eerst genormeerd werd. Voor de schrijfwijze van de in 1811 vastgelegde FN richtte men zich naar de spellingregels van Siegenbeek: om die reden sluit de spelling van de Nederlandse FN in het algemeen beter aan bij de spelling van de standaardtaal nu.

In Nederlands Limburg, dat als gevolg van zijn politieke geschiedenis minder is beïnvloed door de officiële noordelijke spelling, treedt een vermenging van de Belgische en de Nederlandse schrijfwijzen op.

3.2. De morfosyntactische opbouw van de Nederlandse familienamen

Naar hun lexicale motivering worden de familienamen traditioneel ingedeeld in vier lexicale groepen: de beroepsnamen (bv. FN *Bakker*), de eigenschaps- en diernamen (bv. FN *De Jong*, *De Wulf*), de patroniemen en metroniemen (bv. FN *Jacobs*, *Mariën*), de herkomstnamen (bv. FN *Van Amsterdam*, *Van den Berg*). We bespreken achtereenvolgens overeenkomsten en verschillen in de morfosyntactische structuur van de eerste drie lexicale groepen.

3.2.1. De beroepsnamen

Een voorbeeld van een beroepsnaam die in het hele taalgebied voorkomt, is de FN *Dekker* en varianten. FN gevormd met het grondwoord *dekker* 'dakdekker', zijn *De Decker*, *Deckers* en *Dekker*. Qua lexicale motivering gaat het om dezelfde namen, maar hun morfosyntactische opbouw verschilt. De vorm *De Decker* is gevormd door voorvoeging van het lidwoord in de nominatief aan het grondwoord, de FN *Deckers* is gevormd door toevoeging van de genitiefuitgang *-s*, de naam *Dekker* is een nominatiefvorm zonder lidwoord. Om de verspreiding van deze drie naam patronen (nominatief met en zonder lidwoord en genitief op *-s*) te kennen, heb ik uit het bestand alle FN, gevormd met *dekker*, geselecteerd die tot een van deze drie types terug te brengen zijn. (kaart 5: 'dekker' in FN)

Op de kaart tekent er zich globaal een driedeling af in het taalgebied: in het zuidwesten overheersen de vormen met voorgevoegd lidwoord: type *De Decker* of *De Deckere*, in het zuidoosten zijn de vormen met de genitiefuitgang *-s* dominant: type *Deckers*, en in de noordelijke helft van het taalgebied overheerst het type zonder lidwoord en zonder uitgang: type *Decker*.

Het zuidwestelijke gebied is het meest homogeen: in de provincies West- en Oost-Vlaanderen komen haast uitsluitend vormen met voorgevoegd lidwoord voor.

Zowat in het midden van Vlaanderen, aan de Schelde-Denderlijn, is er een vrij breed overgangsgebied waar het nominatieftype met lidwoord overgaat in het genitiefstype: FN *Deckers* en varianten. Het genitiefstype domineert in de provincies Antwerpen, Brabant en Limburg. In Nederland strekt het zich uit over Limburg en Noord-Brabant tot aan het Rivierengebied, met uitlopers naar Utrecht, Gelderland, de Achterhoek en Holland toe.

Ten noorden van de Grote Rivieren overheerst het nominatieftype zonder lidwoord: FN *Dekker*. In Noord- en Zuid-Holland hebben de vormen *Dekker* hun grootste concentratie. In de noordoostelijke provincies (Friesland, Groningen, Drente, Overijssel) is hun verspreiding minder dicht dan in de Randstad, maar de lidwoordloze nominatiefvormen zijn hier wel nagenoeg de enige vormen. Er is zo goed als geen vermenging met de andere types. Ook Zeeland heeft de vorm *Dekker*. In Noord-Brabant en het zuiden van Nederlands Limburg komt de nominatief *Dekker* ook voor, maar deze vorm is daar minder frequent dan het *-s*-genitiefstype.

De kaart met de verspreiding van de FN gevormd met *dekker* is niet de enige kaart met beroepsnamen waarop deze typologische driedeling in het taalgebied verschijnt. Bij een groot aantal andere beroepsnamen (o.m. *bakker*, *visser*, *mulder*, *smid*, *kuiper*) wordt de gevonden indeling bevestigd: de geografische verdeling van de morfosyntactische varianten bij deze namen stemt overeen met het kaartbeeld van de FN met *dekker*. De overgangszones tussen de verschillende types zijn bij de ene naam wat breder dan bij de andere, maar de globale driedeling in het taalgebied komt telkens opnieuw tot uiting (details hierover in Marynissen 1995: 147-160). Naarmate op kaarten met de morfologische opbouw van andere beroepsnamen hetzelfde kaartbeeld verschijnt, kunnen we met des te meer stelligheid beweren dat we hier met naamgeografische grenzen te maken hebben. Bij de ontrafeling van de structuurgeografische samenhang van de beroepsnamen in ons taalgebied, stoten we op breuklijnen in het Nederlandse taallandschap! (kaart 6: overzichtskaart beroepsnamen)

Op de overzichtskaart van de beroepsnamen zijn nog twee andere types ingetekend, nl. het type met het lidwoord in de accusatief, bv. FN *Den Dekker* en het type met genitiefaanloop én genitiefuitgang, bv. FN *Smolders*, *Smeiers*, *Spaepen*, *Swinnen* e.d.

Het type met het lidwoord in de accusatief treedt niet bij alle namen op, maar is geconditioneerd door de anlaut: de buigings-*n* van het lidwoord verschijnt alleen als de naam met een klinker, *h*, *b*, *d*, *t* of *r* begint: bv. *Den Bakker*, *Den Boer*, *Den Hartog*, *Den Ridder* (details in Marynissen 1995: 156-159).

De naam *Den Dekker* komt voor in een gebied dat Zuid-Holland, Utrecht

en Gelderland omvat, met uitlopers in Noord-Brabant (kaart 7: De Dekker/Den Dekker). Het kerngebied van de FN met *den* is het Rivierengebied, hetgeen wordt bevestigd door de verspreiding van de talrijke eigenschapsnamen met *den*, bv. *Den Breejen*, *Den Besten*, *Den Braven*, *Den Ouden*, *Den Dunnen*, *Den Dikken* e.d.

Het tweede subtype is het type met genitiefaanloop én genitiefuitgang. De anlaut-*s* is een relict van het verbogen lidwoord in de genitief. Deze proclitische -*s*, die wijst op de vroegere aanwezigheid van het lidwoord, is enkel behouden voor de bilabialen *m*, *p* en *w* en voor een klinker. Het verspreidingsgebied ervan is te zien op de kaart met varianten van de naam *Meier*. De vormen *Smeyers* komen voor op de grens tussen het lidwoordgebied en het gebied met gegentiveerde FN. De kern ervan is Oost-Brabant en het westen van Limburg. Dat de Oost-Brabantse en de West-Limburgse dialecten, in tegenstelling tot de Oost-Limburgse dialecten, historisch lidwoordvast zijn, was al gebleken bij de afgrenzing van het nominatief- en het genitiefgebied: bij sommige beroepsnamen, zo ook bij de FN *De Meyer*, reikt het nominatietype met lidwoord tot aan de Getelijn, het gebied waar het aantal FN met proclitische genitief-*s* ook het hoogst ligt (details in Marynissen 1995: 150-152). (kaart 8: Meiers/Smeiers/Demeier(e))

3.2.2. De eigenschapsnamen

De vraag is nu of we de morfosyntactische types en hun geografische verdeling over het taalgebied ook terugvinden in andere lexicale groepen namen: de eigenschapsnamen, de diernamen, de patroniemen.

Voorbeelden van een eigenschapsnaam zijn de familienamen gevormd met het tweelettergrepige adjectief *donker*. Op de kaart met de naamvarianten van *donker* ontstaat precies hetzelfde beeld als bij de beroepsnamen: in de zuidelijke helft van het taalgebied zien we een tegenstelling tussen het genitief- en het nominatiefgebied: FN *Donkers* tegenover *De Doncker*. In het noorden domineert de lidwoordloze nominatiefvorm *Donker*. (kaart 9: 'donker' in FN)

Er is dus grote overeenstemming tussen de structuur van de beroeps- en de eigenschapsnamen, maar toch is er ook een opvallend verschil: bij de eenlettergrepige eigenschapsnamen is het gebied met FN zonder lidwoord (FN *Jong*, *Klein*, *Groot*, *Lang*) minder omvangrijk dan bij de beroepsnamen. De namen *Groot*, *Jong*, *Klein* e.d. zijn goed vertegenwoordigd in de Randstad, maar ondervinden overal in Nederland concurrentie van de vorm met lidwoord: *De Groot*, *De Jong*, *De Lange* enz. Op de kaart met de vormvarianten van FN met *groot* is ook het zuidoostelijke genitiefgebied met twee genitiefvarianten

zichtbaar: enerzijds de vorm met de zwakke genitiefuitgang -*en*: FN *Grooten*; anderzijds de vorm met voorgevoegde genitief-*s* én uitgang -*en*: FN *Schrooten*. (kaart 10: 'groot' in FN)

Van het tweede subtype dat bij de beroepsnamen besproken is, het type met het lidwoord in de accusatief, is de kaart met de antoniemen *Den Dunnen* en *Den Dikken* een mooie illustratie: deze kaart toont goed de contouren van het accusatiefgebied: het kerngebied van de *den*-namen is het Rivierengebied. Terloops zij opgemerkt dat er meer dunne dan dikke Nederlanders zijn. (kaart 11: FN *Den Dunnen*/*Den Dikken*)

Op kaart 12 wordt de verdeling van de morfologische types bij de eenlettergrepige eigenschapsnamen samengevat: de aangetroffen types zijn dezelfde als die bij de beroepsnamen: ook eigenschapsnamen kunnen worden gevormd zonder of met lidwoord, in de nominatief of de accusatief, of door toevoeging van een genitiefuitgang en eventueel een genitiefaanloop. Geografisch beschouwd komt de oost-west-tegenstelling tussen het genitiefgebied en het nominatiefgebied ook bij de eigenschapsnamen tot uiting. Alleen is er een verschil wat de aanwezigheid van het lidwoord betreft, een verschil dat, zoals vermeld, correleert met de syllabestructuur (details in Marynissen 1995: 161-170). (kaart 12: overzichtskartaar eenlettergrepige eigenschapsnamen)

3.2.3. De diernamen

De volgende lexicale categorie is de groep van de diernamen, die naar hun lexicale motivering vaak ook ondergebracht worden bij de groep van de eigenschapsnamen. Want net als eigenschapsnamen tonen diernamen een naamgevingsmotief dat van alle tijden is: het identificeren en typeren van de medemens op grond van opvallende kenmerken. Mens en dier worden met elkaar vergeleken: iemand die sterk was als een leeuw kon *De Leeuw* genoemd worden, iemand die kon eten als een wolf, ging *De Wolf* heten enz. Dergelijke namen hebben een metaforische ontstaansgrond.

In Marynissen 1999 wordt de morfosyntactische variatie bij de diernamen gedetailleerd beschreven. Hier wil ik aan de hand van één kaartvoorbeeld laten zien dat de tot dusver geschetste naamgeografische grenzen ook bij de diernamen optreden. Op de kaart met vormvarianten van de FN met het grondwoord *wolf* blijkt dat bij deze eenlettergrepige diernaam het type zonder naamvormend element (FN *Wolf*) in de noordelijke helft van het taalgebied thuishoort, maar het staat er naast het type met lidwoord: FN *De Wolf*, dat het overheersende type is in het zuidwesten. In het zuidoostelijke gebied met gegentiveerde FN tekenen zich twee varianten af: enerzijds het type *Wolfs*, met genitiefuitgang,

anderzijds het type *Swolfs*, met zowel een voorgevoegd genitiefmorfeem -s als een genitiefuitgang -s. (kaart 13: 'wolf' in FN)

De geografische verdeling van de morfosyntactische varianten bij de diernamen beantwoordt aan de indeling van het taalgebied in drie hoofdtypes die we bij de eigenschapsnamen en de beroepsnamen hebben vastgesteld.

3.2.4. De patroniemen

De laatste lexicale groep die in de vergelijking betrokken wordt, is de categorie van de patroniemen, dat zijn de familienamen die gevormd zijn met de voor-naam van de vader, bv. *Aelbrecht, Rombout*, waaraan eventueel een uitgang of een suffix is toegevoegd, bv. *Rombouts, Peeters, Janssens, Jacobs, Hendriksen, Willemsen* e.d. Vele van deze namen zijn zeer frequent: ze zijn gevormd met voornamen die ten tijde van de familienaamvorming bijzonder gebruikelijk waren, zoals *Johannes, Petrus, Jacob, Hendrik, Willem* enz.

Het type met lidwoord komt bij de patroniemen niet voor, maar de oost-west-tegenstelling tussen vormen mét en vormen zonder genitiefuitgang vinden we ook terug in de categorie van de patroniemen. Een voorbeeld: tweestammige Germaanse voornamen met het element *-brecht* als tweede lid, konden op twee manieren tot FN worden, nl. door toevoeging van de genitiefuitgang -s (genitieftype) of zonder toevoeging van een uitgang (nominatieftype). De realisatie van beide mogelijkheden levert contrasterende namenparen op als *Aelbrecht/Aelbrechts, Robbrecht/Robbrechts, Lambrecht/Lambrechts* enz.

Er zijn in totaal meer dan 200 verschillende familienamen met *-brecht* of *-brechts*. Het Belgische bestand bevat 93 schrijfvarianten van 16 verschillende samenstellingen met *-brecht(s)*. Het Nederlandse bestand telt 103 schrijfvarianten van 21 verschillende patroniemen met *-brecht(s)*. Op kaart 14 zijn de genitiefvormen gezamenlijk afgezet tegenover de nominatiefvormen. De grens tussen de *-brecht-* en de *-brechts-*vormen loopt in Vlaanderen ter hoogte van de Schelde-Dender. Rekening houdend met het grote aantal namen dat hier gecombineerd is, gaat het om een verbluffend scherpe grens. In Nederland sluiten de Noord-Brabantse *-brechts-*vormen aan bij het Vlaamse genitiefgebied. Ten noorden van de Grote Rivieren overweegt de *-brecht-*variant, zij het dat namen met het bestanddeel *-brecht* daar globaal zeldzamer zijn. (kaart 14: FN op *-brecht/-brechts*)

De rivier de Schelde vormde de historische grens tussen het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. Deze politieke grens vormt tevens een taalgrens: de Schelde-Dender-grens markeert in laatste instantie de heel oude tegenstelling in het Nederlandse taalgebied tussen een westelijk, Ingweoons of

Kust-Westgermaans gebied en een oostelijk, Frankisch of Continentaal-Westgermaans gebied.

3.2.5. Conclusies voor het Nederlandse taalgebied

1. De morfosyntactische structuur van de Nederlandse familienamen
De geografische verdeling van de belangrijkste morfosyntactische types wordt in het onderstaande schema samengevat. Bij elk type wordt een voorbeeld gegeven van een naam uit de besproken lexicale groepen.

Schema: driedeling in het taalgebied:

(1) noorden: type: nominatief zonder lidwoord, bv. FN *Dekker, Schaap, Klein, Lambrecht*

(2) zuidwesten: type: nominatief met lidwoord, bv. FN *De Decker, De Leeuw, De Groot*

* subtype: accusatief: bv. FN *Den Dekker, Den Uyl, Den Dunnen*

(3) zuidoosten: type: genitiefvormen -s en -en, bv. FN *Deckers, Winnen, Steurs, Langen, Lambrechts*

* subtype: *s-s/s-en*: FN *Smeyers* (< *des meyers*), FN *Slangen* (< *des langen*), FN *Saenen* (< *des haenen*)

2. Algemeen

Er kunnen drie algemene conclusies voor het Nederlandse taalgebied worden getrokken uit mijn onderzoek:

(1) de Nederlandse familienamen zijn gevormd volgens regionaal verschillende patronen

(2) de bestaande vormtypes overschrijden de grenzen van de lexicale groepen

(3) de gevonden naamgeografische grenzen vormen breuklijnen in het taallandschap

4. Familienamentypes in het Duitse taalgebied

4.1. De 'Deutscher Familiennamenatlas' (DFA)

Of soortgelijke vaststellingen ook voor de Duitse familienamen kunnen worden gedaan, zal over een aantal jaren bekend zijn. Aan de universiteiten van Mainz en Freiburg wordt sinds 2005 intensief gewerkt aan de 'DFA', de 'Deutscher Familiennamenatlas', een grootschalig DFG-project met een looptijd van zeven jaar.

De opzet van dit project vertoont grote overeenstemming met mijn onderzoek: de Duitse vakgenoten hebben de beschikking over een bestand met de familienamen en de woonplaats van alle telefoonabonnees in de Bondsrepubliek Duitsland in het jaar 2005. Op basis van dit materiaal tekenen zij, met behulp van speciaal voor hun doeleinden ontwikkelde software, puntsymbolkaarten waarop representatieve contrasten in het Duitse namenlandschap worden gedocumenteerd en vervolgens van commentaar worden voorzien.

De onderzoeksgroep plant de publicatie van een vierdelige atlas met ca. 970 kaarten en commentaren. In de eerste twee delen zal de grammatica van de Duitse familienamen worden behandeld: de geografische variatie met betrekking tot spelling, vocalisme en consonantisme, morfologie en syntaxis van de Duitse familienamen zal aan bod komen. In delen drie en vier wordt de aandacht gericht op het lexicon van de Duitse familienamen, waarbij de nadruk ligt op cultuurhistorische vraagstellingen¹.

4.2. Lexicale tegenstellingen

De collega's uit Mainz zijn zo vriendelijk geweest mij voor deze bijdrage een aantal naamkaarten ter beschikking te stellen².

De kaart met de lexicale varianten *Fuchs/Voß*, één van de schaarse voorbeelden van diernamen die Duitse FN zijn geworden, illustreert treffend welke resultaten het Duitse onderzoek oplevert (kaart 15: Verhàltnis Fuchs/Voß). Deze kaart is een variabelenkaart met cirkels als symbolen. De frequentie van de naamvarianten zit vervat in de grootte van de cirkels. Als beide varianten in één gemeente voorkomen, wordt de onderlinge verhouding tussen beide weergegeven in een taartdiagram.

Het bewuste dier, de vos, is in heel Duitsland vertegenwoordigd in familienamen, maar vertoont heteronymie: er tekent zich een duidelijke tegenstelling af tussen de noordelijke helft van Duitsland (met de FN *Voß*) en de zuidelijke helft van Duitsland (met de FN *Fuchs*). Deze lexicale noord-zuid-tegenstelling komt niet alleen in de eigennamen, maar ook in de appellatieve woordenschat vaak tot uiting. Bekende voorbeelden zijn de verdeling van appellativa als

Samstag (Z)/Sonnabend (N) (König 2004: 186), *Metzger (Z) / Fleischer, Schlachter (N)* (König 2004: 196) en *sprechen (N) / reden (Z)* (König 2004: 176).

Onomastische voorbeelden van lexicale variatie die op heteronymie in de appellatieve woordenschat teruggaat, zijn: FN *Schreiner (Z) / Tischler (N)* en FN *Wagner (Z) / Ra(d)maker, Stellmacher (N)* (Kunze 2004: 120).

Het onderzoek naar lexicale variatie in de Duitse namenvoorraad is veelbelovend: het ziet er naar uit dat het tal van kaarten met afgebakende arealen zal opleveren. Voor het Nederlandse taalgebied is het niet altijd mogelijk een goed gevulde heteroniemenkaart met lexicale varianten samen te stellen, aangezien lang niet alle Nederlandse dialectwoorden ook bewaard zijn in familienamen.

4.3. Morfosyntactische tegenstellingen

4.3.1. De beroepsnamen

Zoals eerder aangetoond (zie 3.2.1.), tekent er zich bij de Nederlandse beroepsnamen globaal een driedeling in het taalgebied af, waar de volgende morfosyntactische types verspreid zijn: in het noorden FN zonder lidwoord (FN *Dekker*), in het zuidwesten lidwoordvormen (FN *De(n) Decker*) en in het zuidoosten genitiefvormen (FN *Deckers*) (cfr. kaart 5).

Twee van de drie Nederlandse types zijn ook in Duitsland voorhanden: het type zonder lidwoord (FN *Müller, Schmidt*) en het type met genitiefuitgang (FN *Müllers, Schmitz*). Een opmerkelijk verschil tussen Nederland en Duitsland is het nagenoeg volledig ontbreken van het type met lidwoord in Duitsland: een FN als **der Müller* bestaat niet. Het lidwoord komt weliswaar in historische documenten bij bijnamen uit beroepsnamen voor, maar het is later weggevalen. De frequentste FN met het lidwoord *de* in Duitsland is *De Vries*, maar dit is geen oorspronkelijk Duitse, maar wel een Nederlandse naam.

Het appellatief *dekker* heeft ook in Duitsland aanleiding gegeven tot de vorming van FN (kaart 16: Verhàltnis Decker/Deckers). De nominatiefnaam *Decker* wordt overal in Duitsland aangetroffen. De variant *Deckers* daarentegen, met genitiefuitgang, is slechts in een klein gedeelte van Duitsland aanwezig: de naam komt geconcentreerd voor in het Rijnland. Hij bereikt zijn hoogste frequentie aan de Nederrijn, in aansluiting bij het Nederlandse gebied met *-s*-vormen.

De kaart met de verdeling van de varianten *Küster/Küsters* levert hetzelfde beeld op: de FN *Küster*, zonder naamvormend element, is de dominante naamvariant; de genitiefvorm *Küsters* is typisch voor het Rijnland. Vooral in de gemeenten dichtbij de grens met Nederland is de naam courant.

De geografische verdeling van het lidwoordloze nominatietype en van het *-s*-genitieftype van de beroepsnamen in Nederland en Duitsland sluit dus bij elkaar aan.

1 Voor meer informatie over dit DFG-project, een samenwerking tussen de universiteiten van Mainz en Freiburg, zie: www.familiennamenatlas.de (website van het Institut für Geschichtliche Landeskunde an der Universität Mainz).

2 Ik dank in het bijzonder Prof. Dr. Damaris Nübling (projectleider van de DFA in Mainz) en Dr. Rita Heuser (wetenschappelijk medewerker van de DFA in Mainz) voor het vervaardigen van een aantal (proef)kaarten en voor de toestemming om een selectie hieruit in mijn bijdrage te publiceren. Tevens dank ik beiden van harte voor het beantwoorden van enkele vakinhoudelijke vragen omtrent de Duitse familienamen.

4.3.2. De patroniemen

Ten slotte maken we een beperkte vergelijking tussen de vormtypes bij de patroniemen in de twee buurlanden.

Op de kaart met de varianten van *Di(e)r(i)k/Derk* in het Nederlandse taalgebied zijn vijf types opgenomen: het type zonder uitgang beperkt zich tot het zuidwesten, het type met *-s*-genitief is prominent aanwezig in het zuidoosten, maar ook in het noordoosten komen vormen *Dierckx* voor. Tussen deze twee *Diericks*-gebieden tekent zich een gebied af met het suffix *-sen*, dat een verzwakte vorm is van *-zone*, *-zoon*: FN *Diericksen*. Parallellen bij andere patroniemen zijn *Hendriksen*, *Jacobsen*, *Willemsen* e.d. De van oorsprong Zeeuwse vorm *Dierkse* (met het suffix *-se*) is her en der verspreid in het centrum van Nederland. De stapelvorm *Diercksens* komt enkele malen voor in het Antwerpse en op de grens met Limburg. (kaart 17: FN met 'dirk')

Drie van de vijf Nederlandse types zijn ook in Duitsland bekend: de uitgangsloze vorm, bv. *Friedrich*, *Peter*, *Jacob*; het genitief-type, bv. *Friedrichs*, *Peters*, *Mertens*; en het *-sen*-type, bv. *Friedrichsen*, *Petersen*, *Jacobsen*.

Op de kaart met de verdeling van de varianten *Friedrich*, *Friedrichs*, *Friedrichsen* die de Mainzer collega's mij ter beschikking hebben gesteld, komt het volgende beeld te voorschijn: net zoals bij de beroepsnamen is de prototypische vorm van Duitse patroniemen de vorm zonder uitgang: de FN *Friedrich* is gelijkmatig over heel Duitsland verspreid. De vorm met *-s*-uitgang komt, als variant naast de vorm *Friedrich*, o.m. voor in het Rijnland en in Nedersaksen en sluit als dusdanig aan bij de Nederlandse *-s*-genitiefgebieden met FN als *Dierckx*, *Jacobs*, *Pe(e)ters*, *Willems* e.d. Maar het Nederlandse *-sen*-gebied dat tussen de *-s*-gebieden ligt, loopt bij deze naam niet door in Duitsland: de FN *Friedrichsen* is in Duitsland enkel aanwezig in Schleswig-Holstein; vooral in Sleeswijk is de naam *Friedrichsen* heel frequent. De sterke vertegenwoordiging van FN op *-sen* in het uiterste noorden van Duitsland wordt toegeschreven aan Deense invloed (Kunze 2004: 79). (kaart 18: Verhältnis *Friedrich*/*Friedrichs*/*Friedrichsen*)

In hoeverre de resultaten van de varianten van de naam *Friedrich* veralgemeend mogen worden voor andere Duitse patroniemen, moet blijken uit nader onderzoek. Enkele steekproeven op de Onlinedienst Geogen³, waarop men de verspreiding van één familienaam in Duitsland kan oproepen⁴, suggereren dat het beeld bij de patroniemen tamelijk heterogeen is. Afhankelijk van de geselecteerde naam komen er verschillen in vormingstype en/of verspreidingsgebied aan het licht.

³ URL: <http://christoph.stoepel.net/geogen.aspx>.

⁴ Vergelijk de sites www.familienaam.nl en www.familienaam.be voor Nederland resp. België (zie 2.2.1).

4.4. Conclusies voor de Duitse FN, vergeleken met de FN in het Nederlandse taalgebied

Uit de spreiding van FN-types in Duitsland en in het Nederlandse taalgebied, kunnen we, met het nodige voorbehoud omdat we maar een beperkt aantal naamtypes in Duitsland hebben onderzocht, de volgende conclusies trekken:

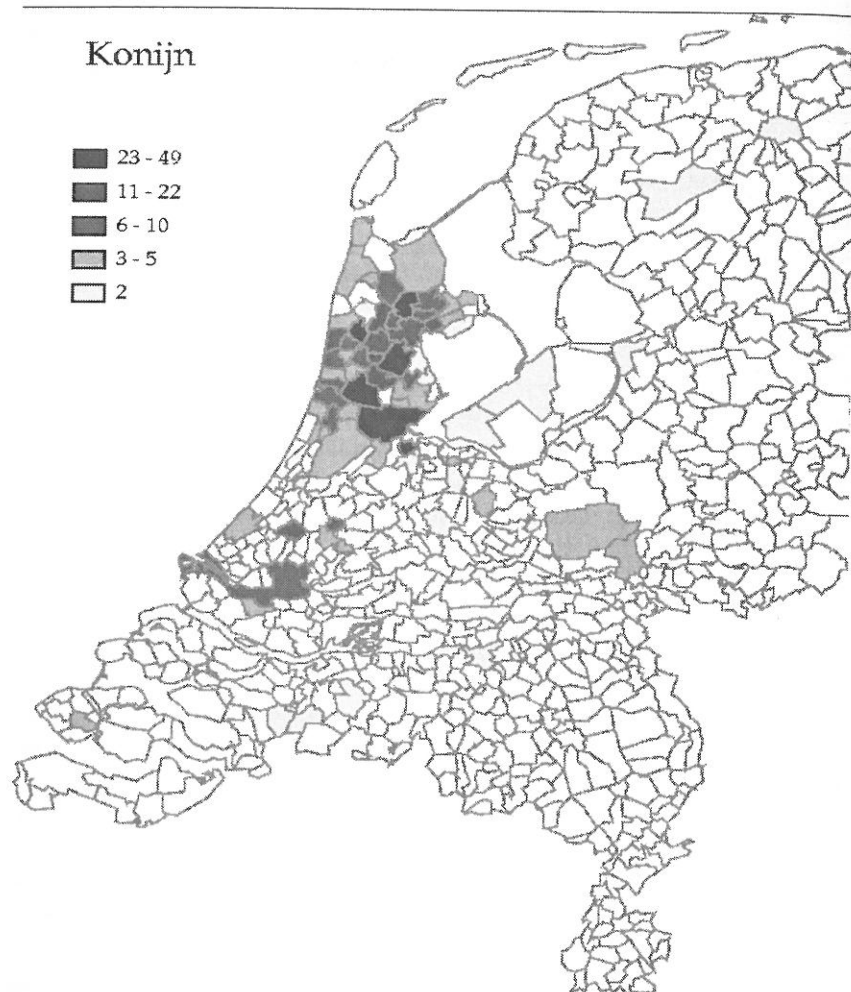
- (1) de Duitse FN zijn, evenals de FN in het Nederlandse taalgebied, regionaal gebonden
- (2) in Duitsland worden grotendeels dezelfde naam patronen aangetroffen als in het Nederlandse taalgebied
- (3) deze naam patronen hebben een eigen geografische verdeling, die ten dele aansluit bij de Nederlandse verspreiding van de overeenkomstige naam types in Nederland, ten dele ook niet

Voor een volledige vergelijking tussen de Duitse en de Nederlandse FN-types en hun verspreiding is het nog iets te vroeg: die kan pas tot stand komen als de variatie in het namenlandschap van beide taalgroepen volledig in kaart gebracht is. En dat is een onderneming waaraan naarstig wordt gewerkt: in Mainz/Freiburg voor de Duitse familienamen, in Keulen voor de familienamen in het Nederlandse taalgebied.

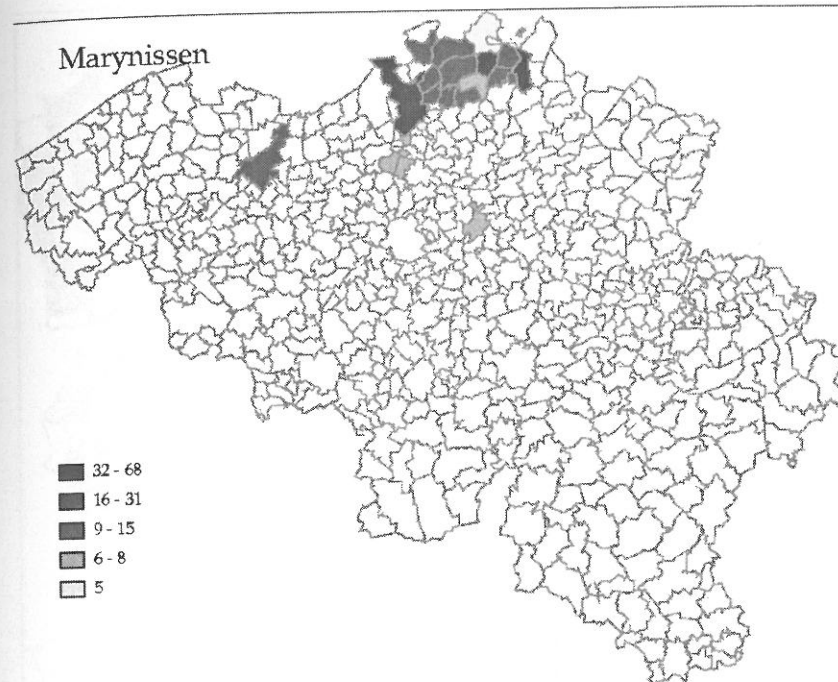
Literatuur

- König, W.: dtv-Atlas Deutsche Sprache. 14., aktualisierte Auflage. München, 2004.
- Kunze, K.: dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet, 5., durchgesehene und korrigierte Auflage. München, 2004.
- Marynissen A.: De atlas van familienamen in het Nederlandse taalgebied. In: Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie 67 (1995), 139-171.
- Marynissen A.: Den Uyl, Snoeckx, De Leeuw, Haan, Kikkert en varianten: over benamingen van dieren in de Nederlandse familienamen. In: V. De Tier / S. Reker (red.), Het dialectenboek 5. In vergelijking met dieren. Intensiverend taalgebruik volgens de SND-krantenenquête (1998). Groesbeek: Stichting Nederlandse Dialecten, 1999, 11-35.

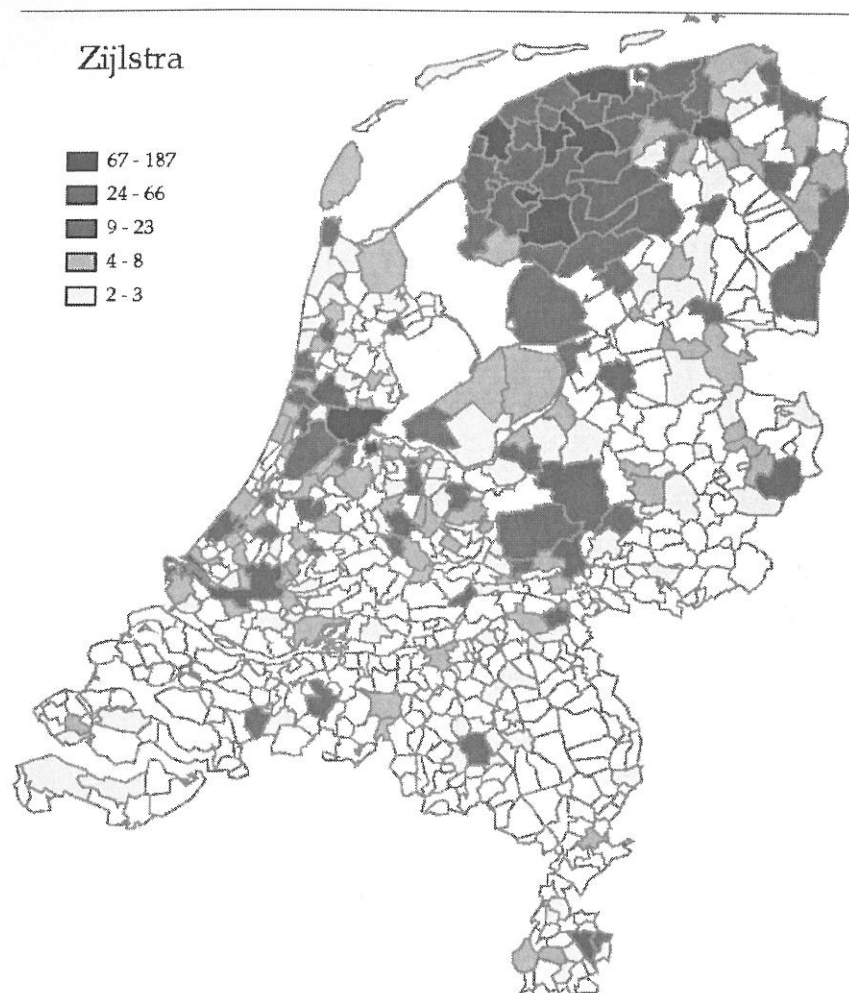
kaart 1

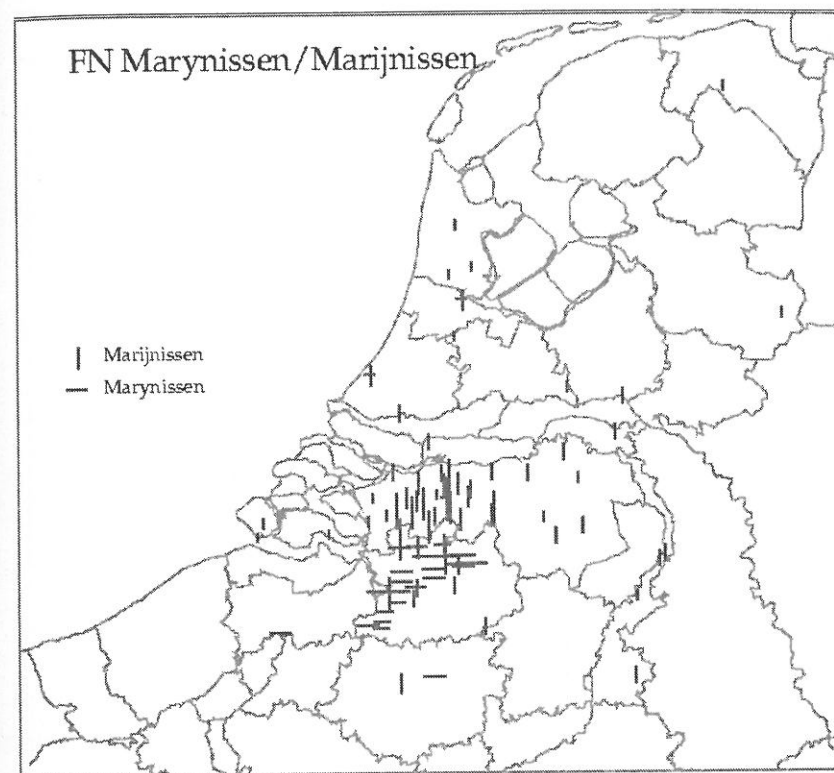
kaart 2

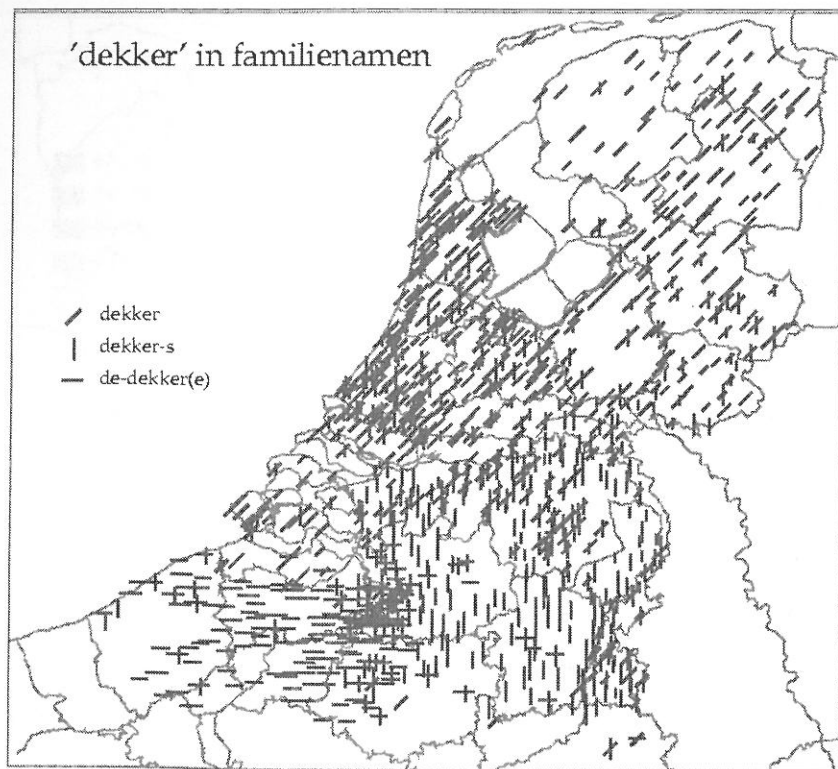
kaart 3

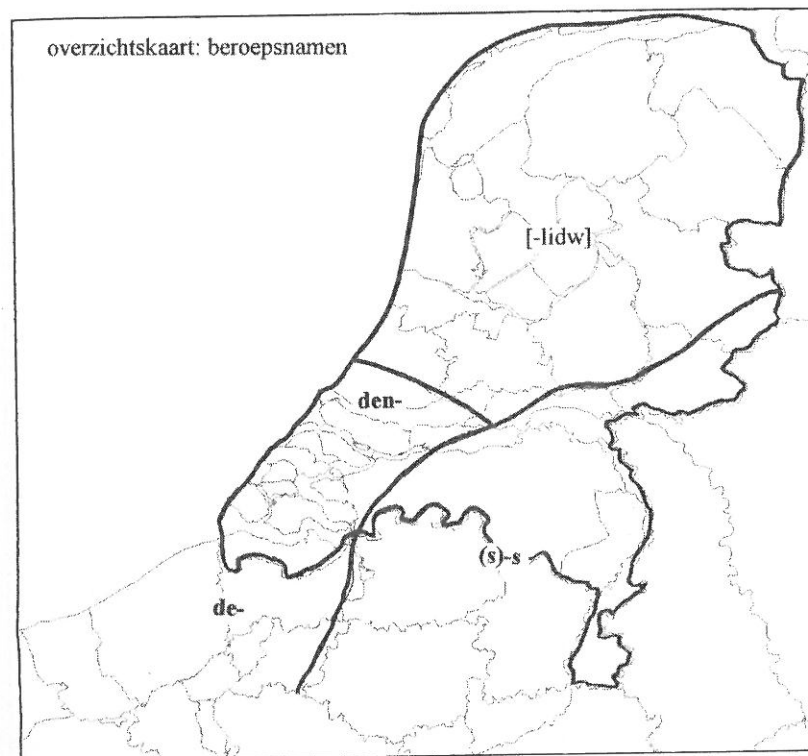
kaart 4

kaart 5

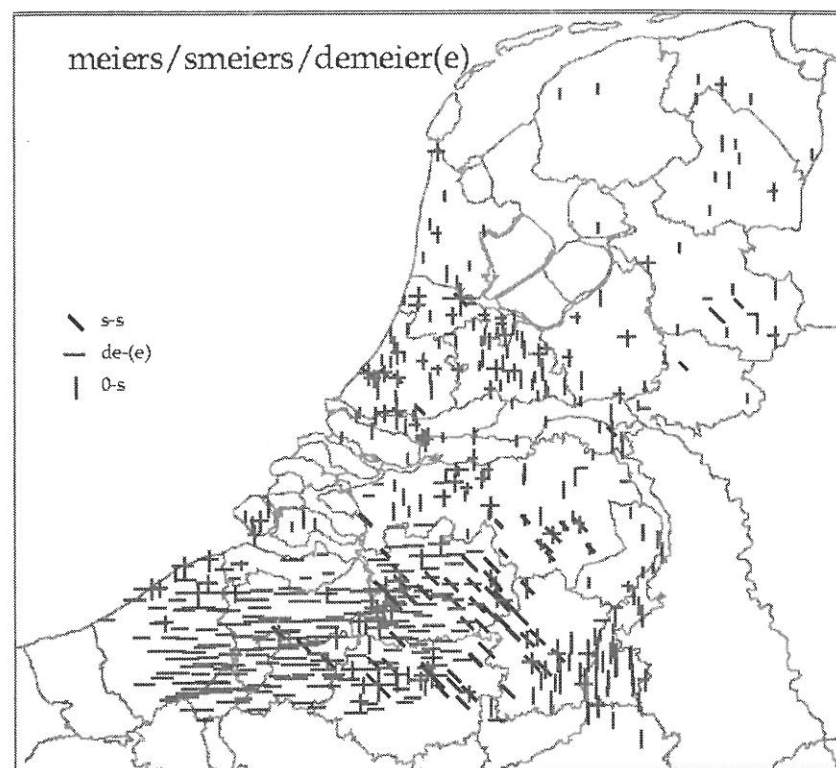
kaart 6

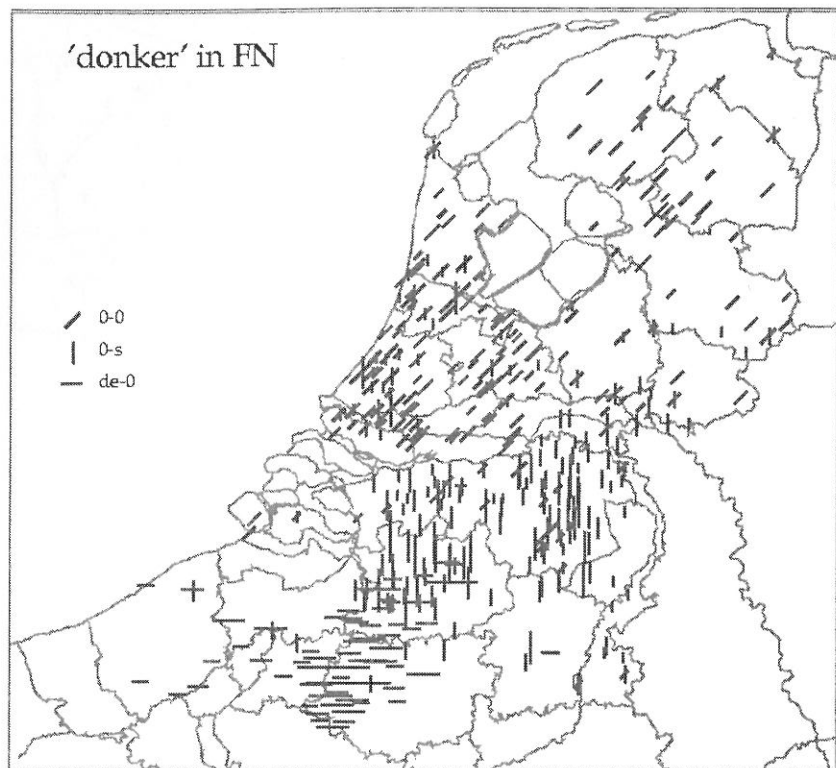
kaart 7

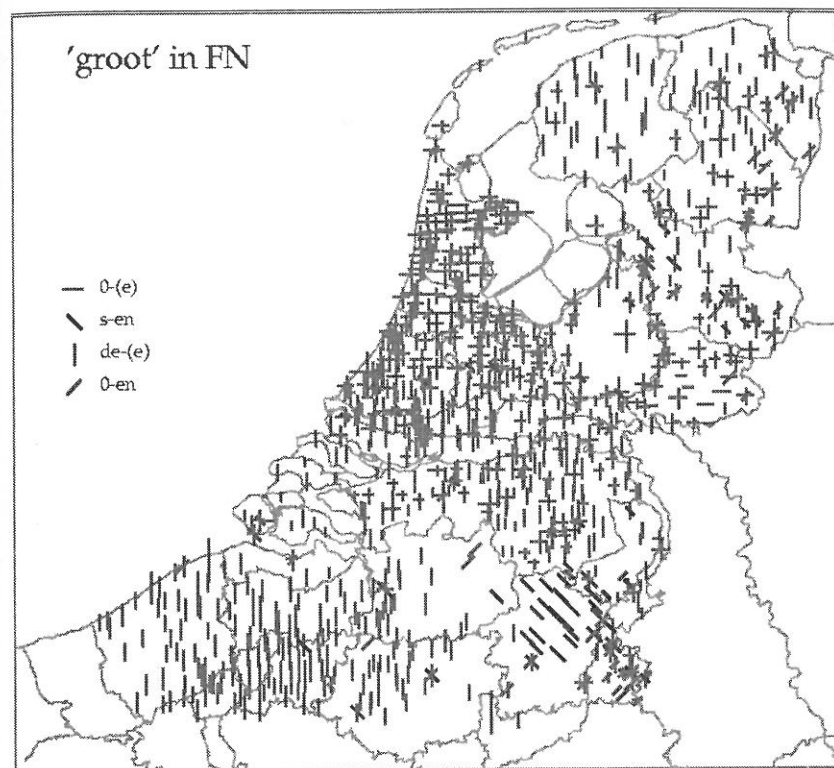
kaart 8

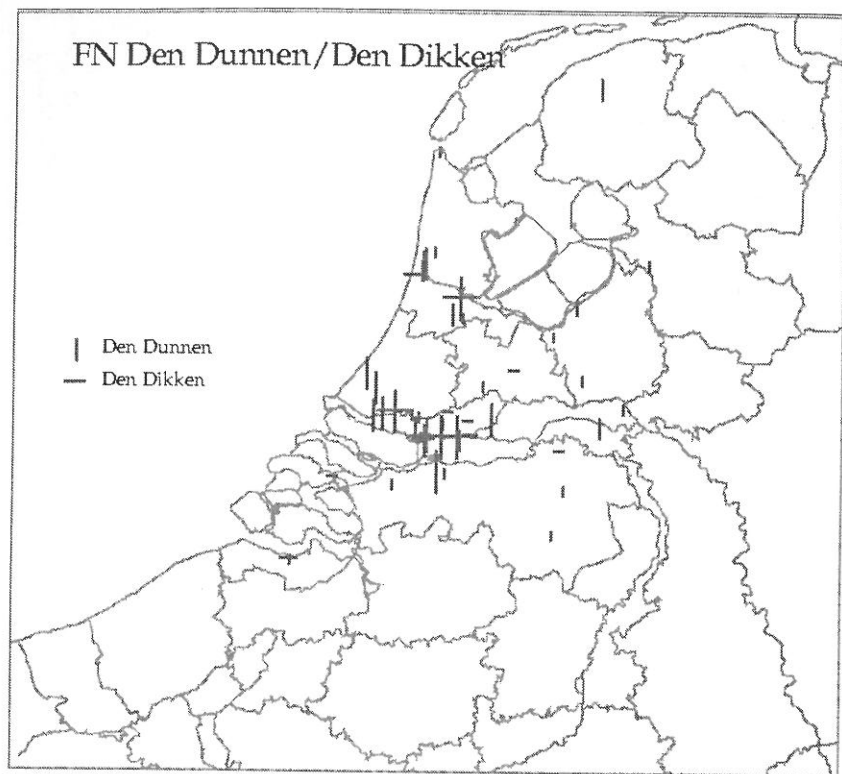
kaart 9

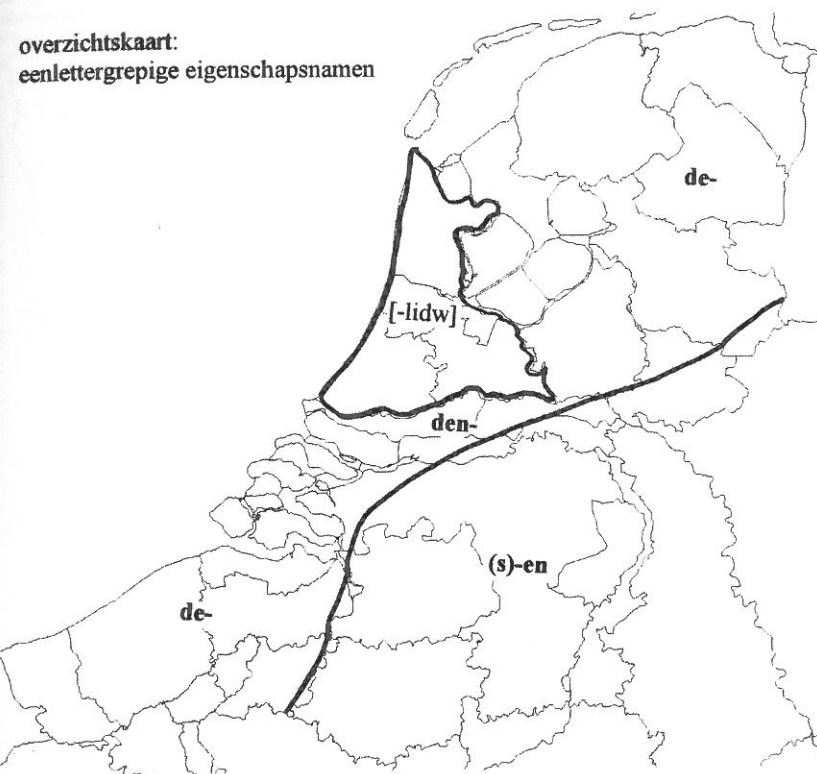
kaart 10

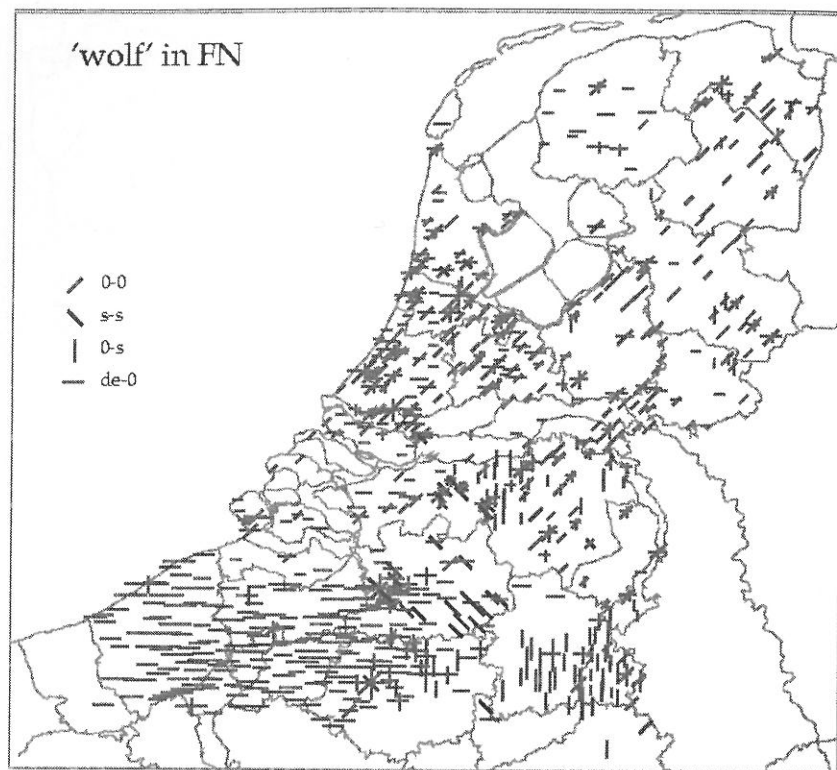
kaart 11

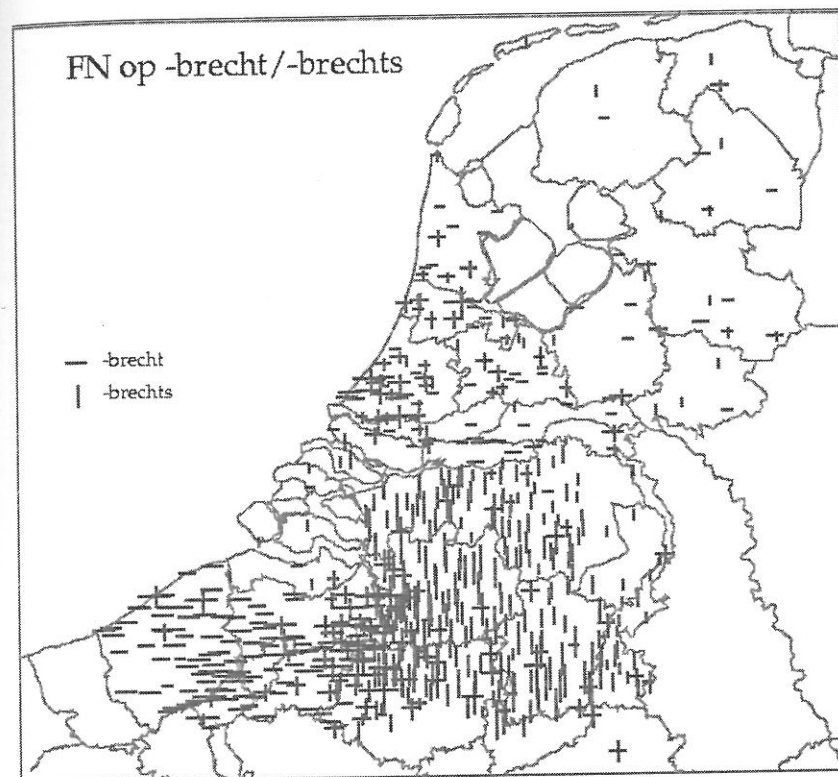
kaart 12

kaart 13

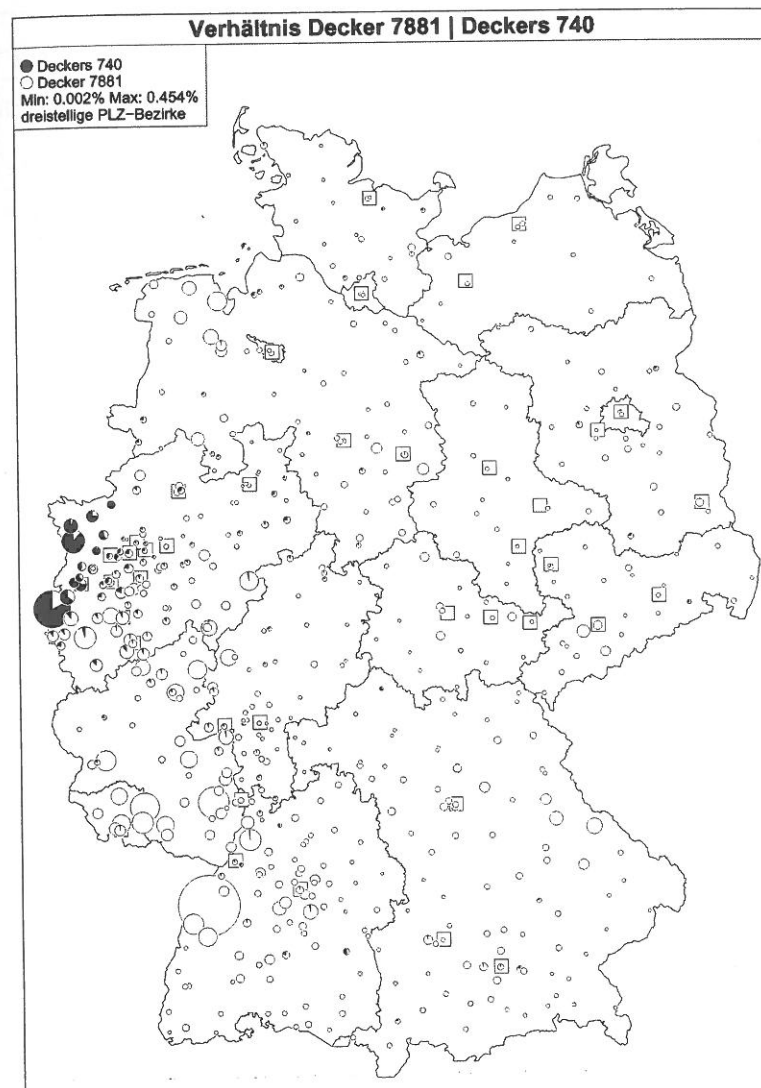
kaart 14

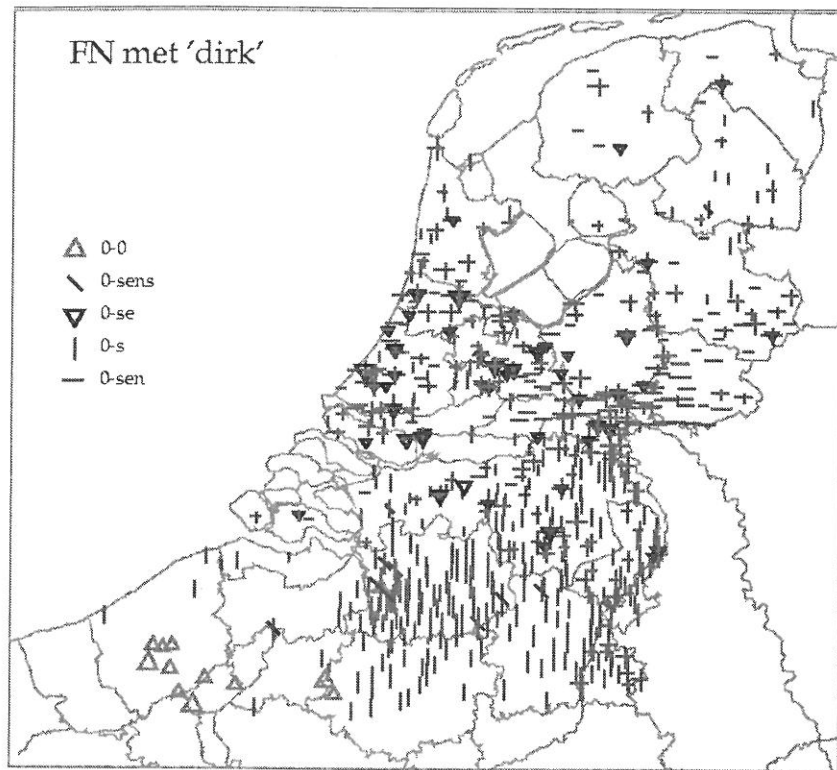
kaart 15

kaart 16

kaart 17

kaart 18

